

“Dadelijk kookt hij over lijk een melksoep”

De representatie van *hyperactiviteit* in vrouwenmagazines en praktijktijdschriften voor leerkrachten (1965-heden)

Bruno Vanobbergen

“He’s about to boil over like a milk soup”

The representation of *hyperactivity* in women’s magazines and practitioners’ journals for teachers (1965-present)

In this article we take a relational approach to childhood to focus on the discourse regarding the children’s ‘hyperactive’ bodies, currently defined as children with A(ttention) D(eficit) H(yperactivity) D(isorder). Basing ourselves on a number of analyses from the major women’s magazines and professional magazines for teachers, as they appeared in Flanders from 1965 until now, we want to examine how the notion of ‘the hyperactive child’ has been constructed and reconstructed in the past decades. In a second instance, we will try to link this image to the representation of the (ideal) mother and teacher who are confronted with this ‘hyperactive’ child in their educational practice. To give these images their full form and colour, we do not just want to base our analysis on the textual content of these articles, but, where possible, we will also pay attention to the visual representation of ‘hyperactivity’.

Bruno Vanobbergen is als doctor-assistent verbonden aan de Vakgroep Pedagogiek van de Universiteit Gent. Zijn belangrijkste onderzoeksterrein beslaat de studie van kindzijn en van de leefwereld van kinderen vanuit historisch en wijsgerig pedagogisch perspectief. Correspondentieadres: Bruno Vanobbergen, Universiteit Gent, Vakgroep Pedagogiek, Henri Dunantlaan 1, B-9000 België. Tel.: +32 472 43 45 89. E-mail: bruno.vanobbergen@UGent.be.

Inleiding

De actuele kritisch-psychologische theorievorming over de ontwikkeling van kinderen en het poststructureel georiënteerde denken over kindzijn definiëren kindzijn als een expliciet relationeel concept.¹ Binnen deze relationele benadering van kindzijn vormen de relaties van kinderen en niet de kinderen als individu het vertrekpunt van studie. “Relational thinking is both structural and processual, and agential without confining agency exclusively to the level of individual actors.” (Alanen, 2000, p. 500). Met deze perspectiefwisseling beoogt men een kijk op kindzijn die rekening houdt met de sociale, economische en culturele contexten waarbinnen beelden van kinderen vandaag vorm krijgen. Kindzijn is bijgevolg een concept dat geconstrueerd en gereconstrueerd wordt binnen specifieke contexten, waarbij deze contexten voortdurend vatbaar zijn voor verandering en waarbij de betekenissen van wat kinderen zijn, kunnen zijn en zouden moeten zijn, nooit definitief vastgelegd kunnen worden. Dit betekent dat wat kindzijn inhoudt het resultaat is van onophoudelijke processen van kruisbestuiving. Kindzijn krijgt pas vorm in relatie tot een hele reeks andere personen (leerkrachten, ouders, leeftijdsgenoten, etc.) en in relatie tot een diversiteit aan institutionele en culturele vertogen. De kritische functie van deze relationele benadering ligt dan onder meer in het doorbreken van de polarisatie tussen kindzijn en volwassen zijn, waarbij men voorbij de idee van het kind als de wezenlijk andere wenst te gaan.

Het lichaam beleeft een revival als thema binnen de sociale theorievorming.² Het lichaam verschijnt daarin als een veelgelaagd medium dat in een wederkerige relatie tot de samenleving staat: de samenleving werkt in op het lichaam, net zoals het lichaam mee vorm geeft aan maatschappelijke structuren. Ook binnen de nieuwe kindzijn-studies bekleedt de aandacht voor het lichaam van kinderen als plek van rebellie bijvoorbeeld of als site van identiteitsvorming een prominente plaats. Deze studies kunnen vaak gelezen worden als een alternatief voor de louter biomedische invulling van het lichaam zoals die in klinisch psychologische studies naar voren komt. Burrows & Wright bijvoorbeeld wijzen er op hoe kinderen en adolescenten met obesitas zowel in wetenschappelijke als meer populaire literatuur quasi uitsluitend als biologische entiteiten, als fysieke lichamen in gevaar worden geportretteerd (Burrows & Wright, 2004). Dit soort constructies van kindzijn zou deel uitmaken van een bredere, maatschappelijke paniek rond kindzijn en zou ter ondersteuning van allerlei normaliseringprocessen en bepaalde vormen van maatschappelijke controle dienen. Deze blijken dan niet zozeer ten gunste van de kinderen en hun ouders te zijn, maar oefenen wel een duidelijke invloed uit op bijvoorbeeld de vormgeving aan schoolprogramma's en aan het algemene welzijnsbeleid.

In dit artikel willen wij vanuit de relationele benadering van kindzijn aandacht besteden aan de vertogen over het 'hyperactieve' lichaam van kinderen, momenteel gedefinieerd als kinderen met ADHD (Attention Deficit Hyperactivity Disorder). Op basis van analyses van de belangrijkste magazines voor

vrouwen en praktijktijdschriften voor leerkrachten, zoals in Vlaanderen verschenen van 1965 tot nu, willen wij onderzoeken hoe de voorbije decennia 'het hyperactieve kind' geconstrueerd en gereconstrueerd is. Dit beeld zullen wij in tweede instantie trachten te linken aan de voorstelling van de (ideale) moeder en leerkracht die in hun opvoedingspraktijk met het 'hyperactieve' kind geconfronteerd worden. Dit tweede beeld zal vooral vorm krijgen op basis van de aard van de oplossingen en remedies die de voorbije decennia ten aanzien van 'hyperactiviteit' zijn geformuleerd, zoals die naar voor komen in de magazines en praktijktijdschriften. De presentatie van de verschillende beelden van het 'hyperactieve kind' en de daaraan gekoppelde ideale ouder-kind- en leerkracht-leerling-relatie vormen de kern van dit artikel. Om deze beelden ten volle kleur en vorm te geven, willen wij onze analyse niet enkel op de tekstuele inhoud van de artikels baseren, maar, waar mogelijk, ook aandacht aan de visuele representatie van 'hyperactiviteit' besteden. Gezien de diagnose van 'hyperactieve' kinderen tot op de dag van vandaag behoorlijk controversieel is en gezien het gegeven dat er zich de voorbije decennia relatief snelle veranderingen in de definiëring van het syndroom hebben plaatsgevonden, lijkt 'hyperactiviteit', in vergelijking met bijvoorbeeld kinderen met eetstoornissen, bijzonder moeilijk te visualiseren. Vooraleer we evenwel tot de eigenlijke analyse overgaan, staan we eerst iets uitgebreider stil bij onze manier van werken en belichten we in dit verband 'generationing' als conceptueel werkinstrument voor historisch pedagogisch onderzoek over kindzijn.

'Generationing' als conceptueel werkinstrument

Alanen formuleert de volgende definitie van 'generationing': "Generationing' refers to processes through which some individuals become ("are constructed as") 'children' while others become ("are constructed as") 'adults', having consequences for the activities and identities of inhabitants of each category as well as for their interrelationships." (Alanen, 2001, p. 14). Generatie wordt op die manier een sleutelconcept voor de studie van kindzijn. Volgens Mayall is hierbij nood aan analyses die nagaan via welke processen kindzijn geconstrueerd en bepaald worden (Mayall, 2002). Analyse-eenheid vormen dus de 'generationing processes', waarbij het doel van de analyse ligt in het ontdekken van die karakteristieken op basis waarvan men kinderen en volwassenen gaat onderscheiden. Deze 'generationing processes' kunnen zich afspelen op verschillende niveaus, gaande van individuele interacties tussen een leerkracht en zijn leerlingen tot beleidsmaatregelen tegenover kinderen als sociale groep. Mayall laat zich hierbij sterk inspireren door het generatieconcept zoals Karl Mannheim dit ontwikkeld heeft. Volgens Mannheim kunnen mensen op een zelfde plaats en tijdstip dezelfde sociohistorische processen ondergaan, maar sterk variëren in hun mogelijkheden en beperkingen in het omgaan met deze processen. Waar Mannheim deze idee vooral toepaste op de verschillende sociale klassen in een samenleving, ziet Mayall mogelijkheden om dit toe te passen op kinderen. "If

we accept that children are a distinct social group exploited by adults at school, then it is a short step to thinking of children as being specifically *located*, and having specific experiences of social developments.” (Mayall, 2002, p. 160-161). Volgens Mayall vertoont deze conceptualisatie van ‘generationing’ grote parallellen met ‘gendering’, als het proces waarbij *vrouw zijn* gedefinieerd wordt vanuit *niet-man zijn*.

De auteur die er tot nu toe in geslaagd is het grootste synthesevermogen binnen de vormgeving van ‘generationing’ aan de dag te leggen is Michael-Sebastian Honig (Honig, 1999). Tegenover groei en ontwikkeling komt levensloop als sleutelbegrip te staan, waarbij kindzijn als één fase binnen de levensloop van de mens beschouwd kan worden, een fase die enkel in verhouding tot andere levensfasen kan bekeken worden. Kindzijn als relationeel construct wordt deels vanuit ontwikkelingsoogpunt en deels vanuit generationeel oogpunt ingevuld. Vanuit ontwikkelingsoogpunt verwijst het naar het verschil tussen kind en volwassene en hun wederzijds gerelateerd zijn binnen een historisch-biografische context. Vanuit generationeel oogpunt verwijst het naar verwantschapsrelaties binnen een bredere maatschappelijke context. Kindzijn binnen de context van de laatmoderniteit kenmerkt zich door een verweven zijn van beide aspecten. Kindzijn is op die manier geen arbitrair discursief product, maar het verwijst naar een discursieve praktijk of een set van praktijken. Analyse van deze generationele praktijken moet het mogelijk maken zicht te krijgen op wat kindzijn vandaag betekent. De studie van kindzijn vraagt dus om multiperspectiviteit, waarbij het doel van het kindzijnonderzoek gesitueerd wordt in het in kaart brengen van de ‘kulturele Grammatik’ die de sociale en generationele relaties tussen kinderen en volwassenen in een samenleving structureert. “So gewinnt die Kindheitsforschung einen konzeptuellen Raum für Selbstbeschreibungen von Kindern sowie für Analysen von Generationenbeziehungen und generationellen Verhältnissen, die an Konzepte von Modernisierung und Modernität anschließen können.” (Honig, 199, p. 188).

Voor het in kaart brengen van onze culturele grammatica van de relaties tussen ‘het hyperactieve kind’ en zijn opvoedende omgeving hebben wij analyses verricht van de belangrijkste vrouwenmagazines en praktijktijdschriften voor leerkrachten die de voorbije decennia in Vlaanderen verschenen zijn.³ Voor de vrouwenmagazines gaat het om het *Rijk der Vrouw/Libelle* (1966-1989), *Ons Volk* (1966-1983), *Mimosa* (1966-1970) en *Rosita: goed nieuws voor de vrouw* (1966-1970). De geraadpleegde praktijktijdschriften voor leerkrachten zijn *De Opvoeder* (1965-1990), *De Katholieke Schoolgids* (1965-1990), *Persoon en Gemeenschap* (1965-1990), *Caleidoscoop* (1990-2005) en *Didaktief*⁴ (1990-2005). Alle tijdschriften zijn voor iedere aangegeven jaargang op de aanwezigheid van artikelen over ‘het hyperactieve kind’ of daarmee nauw gerelateerde thema’s gescreend. In totaal werden op die manier bijna tweehonderd artikelen verzameld. Deze vormen de ruwe database voor de eigenlijke analyses. Onze analyse laat zich opsplitsen in twee grote luiken. Per luik komt eerst de representatie van het kind

en vervolgens de inbedding ervan binnen zijn opvoeding- en onderwijsomgeving aan bod. Ieder luik vangt aan met een korte stand van zaken over het wetenschappelijk onderzoek van hyperactiviteit voor de betreffende periode. Deze achtergrond lijkt ons belangrijk om bepaalde tendensen in onze analyses beter en gemakkelijker te kunnen contextualiseren.

Het 'ongedurig kind' en de 'begrijpende, lieve moeder en leerkracht'

De rode draad doorheen de wetenschappelijke vertogen over hyperactiviteit in de jaren zestig van de twintigste eeuw betreft de vraag of hyperactiviteit een gedragsstoornis is die haar oorzaak vindt in een organische afwijking, dan wel kan bestaan zonder een lichamelijke afwijking. Deze discussie kent haar oorsprong in onderzoek dat kort na de Tweede Wereldoorlog door Duitse en Amerikaanse psychiaters werd opgezet en waarbij een oorzakelijk verband tussen hersenbeschadiging en hyperactief gedrag werd verondersteld (Strauss & Lehtinen, 1947). De gangbare term was op dat moment het 'brain-injured child', een kind dat een hersenbeschadiging had opgelopen en ten gevolge daarvan opmerkelijke tekorten op cognitief en emotioneel vlak vertoonde. Begin de jaren vijftig breidde Alfred Strauss het concept van hersenbeschadiging uit naar gedragsgestoorde kinderen met een normale intelligentie. Hij draaide daarbij de bewijslast om. Volgens hem vormde een karakteristiek patroon van gedragskenmerken bij kinderen een betrouwbare indicatie van een of andere vorm van hersenbeschadiging, kortweg 'minimal brain damage' genoemd (Kessler, 1980). Kortom, men veronderstelde wel een hersenletsel, maar men ging ervan uit dat het zo minimaal was, dat het vaak niet geobserveerd kon worden. Midden de jaren vijftig is het de Amerikaanse psychiater Maurice Laufer die Strauss' concept van de 'minimal brain damage' voor het eerst ter discussie stelt (Pieters, 2005). Volgens Laufer wezen zijn experimenten met hyperactieve kinderen met en zonder hersenbeschadiging uit dat hyperactiviteit eerder gerelateerd zou zijn aan een dysfunctie van het centraal zenuwstelsel en niet noodzakelijk aan hersenbeschadiging. Laufer beweerde dat in beide gevallen een therapeutisch effect waarneembaar was van amfetaminepreparaten. 'Minimal brain damage' werd 'minimal brain dysfunction' (Sandberg, 2002). Het zou de geleidelijke doorbraak betekenen van de idee dat hyperactiviteit een gedragsstoornis is die haar oorzaak kan vinden in een organische afwijking, maar zich evenzeer zonder een lichamelijke afwijking kan voordoen.

De inhoud en de toonaard van de magazines voor ouders en de praktijktijdschriften voor leerkrachten staan in de jaren zestig en begin jaren zeventig ver af van de medische vertogen over hyperactiviteit uit die tijd. Dit betekent geenszins dat kinderen en de problemen die kinderen kunnen ervaren geen aandachtspunt vormen. In het *Rijk der Vrouw* van midden jaren zestig zijn er twee wekelijkse rubrieken die rechtstreeks aan kinderen en hun opvoeding gerelateerd zijn: 'Wenken voor de moeders' en 'De opvoeding van de kinderen'.

De rubrieken worden doorgaans verzorgd door Marie-Thérèse Van Eeckhout, auteur van diverse boeken over kinderen, opvoeding en het gezinsleven in die periode, en beslaan gemiddeld één bladzijde. De thema's die aan de orde komen hebben doorgaans betrekking op een brede waaier aan opvoedkundige besloomingen van ouders (mijn kind moet geopereerd worden, mijn kind gaat uit logeren, mijn kind heeft examens, etc.). De drie andere magazines hebben vergelijkbare rubrieken, zij het dat deze minder systematisch verschijnen dan in het *Rijk der Vrouw*. In *Ons Volk* is er het 'Opvoedkundig Rubriekje', met aandacht voor thema's als 'met de kinderen naar het strand', 'de gezinsmaaltijd', 'kleine oortjes horen alles' en 'jongeren en hun haar'. In *Mimosa* is er de rubriek 'Ik en mijn kinderen', in Rosita 'De wereld van het kind'. Waar, zoals aangegeven, in wetenschappelijke vertogen de term 'hyperactiviteit' reeds volop in zwang was, stellen we vast dat het begrip op zich in de magazines en praktijktijdschriften afwezig is. Pas in een artikel over 'Het lastige kind' uit het *Rijk der Vrouw* van 20 september 1972 komt de term – zij het dan nog heel marginaal – voor het eerst voor. Hyperactiviteit slaat in deze niet op het gedrag van een bepaalde groep kinderen, maar veeleer op mogelijk gedrag van kinderen in een bepaalde periode van hun leven. Hyperactief zijn is dan synoniem voor die periodes waarin kinderen 'zenuwachtig', 'ongehoorzaam' of 'opvliegend' zijn. In de aandacht en interesse voor *bijzonder* gedrag van kinderen zijn een aantal zaken opvallend.

Het 'woelige' en het 'nerveuze' kind

Vooreerst kan opgemerkt worden dat men kinderen in verschillende groepen gaat classificeren, waarbij deze classificaties de totale populatie kinderen gaan bedekken. Er vindt dus geen afzondering van groepen kinderen met bijzondere karakter- of gedragsmoeilijkheden plaats, maar veeleer probeert men een zekere orde te krijgen in de verschillende soorten kinderen die er bestaan. Hieraan dient evenwel onmiddellijk toegevoegd te worden dat men de ouders er voortdurend expliciet op wijst dat de meeste kinderen 'mengtypes' zijn en bijgevolg 'alle combinaties mogelijk zijn'. Voor de classificaties verwijst men soms naar bepaalde (pseudo)-wetenschappelijke auteurs. In het *Rijk der Vrouw* van 27 september 1967 bijvoorbeeld wordt gebruik gemaakt van het werk van de Franse psycholoog René Le Senne om acht algemene typen van karakters bij kinderen te onderscheiden. *Actieve* kinderen vinden we terug bij 'het nerveus type' en 'het choleric type'.

“Het nerveus karakter is uiterst beweeglijk. Die kinderen werken met horten en stoten en verlangen onmiddellijk resultaat te zien. (...) Wanneer ze iets ondernemen, voltooien ze het vrij vlug en oppervlakkig en laten ze ongeduld blijken indien zich vertraging voordoet.”

“Het choleric kind is zeer actief. Wat het zich voorstelt, wil het zo haast mogelijk en met vuur verwezenlijken. Het is zeer impulsief, zelfs ongeduldig. (...) Een kind van dat type heeft een sterke behoefte aan beweging.”

Even vaak lijken de classificaties de vrucht van de creatieve geest van de schrijver van het artikel zelf te zijn. Zo maakt men in *Ons Volk* van 19 juni 1969 onderscheid tussen twee verschillende soorten van halsbrekers: de echte en de schijnbare. De zoektocht naar het classificeren van kinderen kadert vaak binnen het proberen formuleren van een antwoord op concrete opvoedingsvragen waarmee ouders worstelen. Een mooi voorbeeld hiervan vinden we in het *Rijk der Vrouw* van 1 mei 1968 waarin men voor ieder kind een aangepaste sport gaat aangeven. Na een korte omschrijving van het type kind volgt een overzicht van mogelijke vormen van sportbeoefening.

“Het WOELIGE KIND dat nooit stil zit, dat zijn aandacht moeilijk kan concentreren en dat weinig weerstandsvermogen bezit: hardlopen, gymnastiek, rolschaatsen of schaatsen. Deze sporten laten het kind toe zijn veelheid aan vitaliteit te verbruiken.”

Dit laatste voorbeeld illustreert onmiddellijk ook een tweede opmerkelijk gegeven uit onze analyse, namelijk dat moeilijk gedrag van kinderen niet of nauwelijks geproblematiseerd wordt. De meeste artikels beklemtonen het natuurlijke karakter van ongedurig, agressief en opvliegend gedrag en schuwen daarbij heel vaak de vergelijking met de natuurelementen niet. Dit wordt treffend geïllustreerd in een artikel uit het *Rijk der Vrouw* van 17 april 1968 over ‘Een agressief kind’.

“Heel het probleem bestaat erin de agressiviteit van het kind in goede banen te leiden opdat het die energie zo goed mogelijk zou gebruiken. Kijk maar naar de bergvriervers: ze zijn bruisend, wild, zonder remmingen of wetten. Maar hun kracht kan aangewend worden voor heel wat nuttige verwezenlijkingen: een molen doen draaien, een hydraulische centrale doen werken, houtblokken naar de vallei brengen. In het menselijk vlak is dat ook zo een beetje.”

Er valt een bijzondere verdraagzaamheid tegenover kinderen die lastig en vervelend gedrag vertonen te noteren, waarbij de ouders keer op keer gevraagd wordt om op een gezond relativeringsvermogen terug te vallen. Het is zoals de titel van een artikel uit *Rosita* van 1 februari 1966 aangeeft, ‘Heel wat moeilijkheden met kinderen lossen zich vanzelf op’.

“Het is, bij voorbeeld, normaal dat na een schooldag die een sterke intellectuele concentratie en lichamelijk stilzitten vergde, de scholier behoefte eraan heeft zich op een min of meer luidruchtige manier te ontspannen, gezien de bevrijding in overeenstemming is met de opgehoopte spanning. Dat een kind, dat men op bezoek

meebrengt in een gezin zonder kinderen, een woelwater lijkt omdat het niet rustig kan blijven, is evenzeer begrijpelijk; men mag hier echter niet van ongedurigheid spreken. In feite gaat het om een onbewust middel om de natuurlijke voorwaarden te herstellen.”

Dezelfde houding vinden we ook terug tegenover die kinderen die meer dan andere kinderen een verhoogde activiteit aan de dag leggen. In het reeds aangehaalde artikel uit het *Rijk der Vrouw* van 27 september 1967, wordt op de vraag hoe men met kinderen van het nerveuze type dient om te gaan, volgende suggestie geformuleerd:

“Eerst en vooral moet men zijn intense gevoeligheid eerbiedigen want daaruit ontstaan zijn dynamisme, zijn vermogen tot geestdrift, zijn mededeelzaamheid. Zeker, het kind is geneigd tot tuchteloosheid, tot grilligheid, zelfs tot onbeschaamdheid, maar er schuilt volstrekt geen kwaad in. (...) Lange maaltijden, lang schoolwerk, te lange bezoeken bij zijn grootmoeder zijn ware beproevingen voor zo'n kind. In plaats van het kind ertoe te dwingen, moet men zulke omstandigheden veeleer vermijden en moet men aanvaarden dat het kind dikwijls naar andere bedrijvigheden overgaat, stootsgewijze werkt en spelen zoekt die veel energieverbruik vereisen.”

De niet-problematiserende houding tegenover ‘moeilijk’, ‘lastig’ en ‘anders’ gedrag van (bepaalde) kinderen krijgt visueel vorm door het veelvuldig gebruik van foto's van *gewone* kinderen. De illustraties bij het artikel waarin over ‘het nerveuze type’ en ‘het choleric type’ gerapporteerd zijn hiervoor exemplarisch.

Foto 1 uit het *Rijk der Vrouw* van 27 september 1967

‘Een liedje neuriën weerspiegelt, samen met de glimlach, de rust en kalmte van het gemoed’

Tegenover het beeld van het natuurlijke kind, plaatst men de idee van de begrijpende, lieve moeder. Hartelijkheid en tederheid vormen de kernbegrippen waarmee de moeder de relatie met haar kinderen vorm dient te geven. In het artikel ‘Een begrijpende, lieve moeder’ uit het *Rijk der Vrouw* van 19 april 1967 lezen we:

“Het kind de mogelijkheid geven om kind te zijn, aanvaarden dat niemand steeds volmaakt kan zijn, toegankelijk zijn voor de vergissingen waardoor men ervaring kan opdoen, de ogen (of de oren!) vaak sluiten om de kleine jongen of het kleine meisje de tijd te gunnen om zijn daden te beleven (...): daaruit vooral bestaat de moederlijke tederheid.”

Het artikel ‘Is de sfeer in uw gezin hartelijk of kil?’ uit het *Rijk der Vrouw* van 9 juli 1969 vermeldt:

“In een hartelijke sfeer is het kind gelukkig en als er enkele opvoedkundige flaters begaan worden (welke ouders begaan ze niet!), worden die gecompenseerd en vergeeten door de algemene sfeer die in het gezin heerst, want de ware liefde maakt heel wat ellende weer goed.”

Ook in de praktijktijdschriften voor leerkrachten wordt het belang van een liefdevolle houding ten opzichte van ‘het lastige’ en ‘stoute kind’ frequent gearticuleerd. In het artikel ‘Hoe met onze stoute leerlingen omgaan?’ uit *De Opvoeder* van augustus 1965 hanteert men het gedicht van Frederik van Eeden over de waterlelie om de leerkracht het belang van een doorgedreven liefde voor zijn leerling te laten inzien.

“Ziet u niets in die vergelijking? ‘Rijzend uit donker koel vijvergrond... heeft zij het licht gevonden.’ Maar eerst komt er nog een zinnetje voor: ‘Ik heb de witte waterlelie lief!’ Zonder dit zou wellicht ook de rest geen waarheid worden. Ook wij moeten eerst en vooral dit eerste bezitten: liefde voor de lastigaards, die deugnieten, die rustverstoorders (...) Onze liefde, aanmoediging, kalmte, doorboort de dekmantel der onverschilligheid en doet hen ‘rijzen uit donker-koele vijvergrond’.”

Vergelijkbare artikels vinden we eveneens terug in minder katholiek geïnspireerde praktijktijdschriften. *Persoon en Gemeenschap* van september 1965 bijvoorbeeld verhaalt in een artikel over ‘De lastige kleuter’:

“Het lastige kind moet duidelijk kunnen voelen, dat de leidster erg veel van hem houdt, ook als hij ‘stout’ is; hij moet ondervinden, dat zij verdriet heeft wanneer hij onaardig is, maar dat hij toch haar vriend blijft. (...) Alleen langs de affectieve weg vindt zij de sleutel die past op het kastje van zijn goede wil.”

De gedachte van de begripvolle en liefhebbende volwassene is niet alleen tekstueel in veel artikels terug te vinden, maar weerspiegelt zich eveneens heel sterk in de illustraties bij de artikels. Heel wat artikels over (moeilijke) kinderen worden geïllustreerd met foto’s van kinderen en hun liefhebbende moeder. Foto’s van ‘moeilijke kinderen’ zijn eerder zeldzaam.

Foto 2 (Rijk der Vrouw, 19 april 1967)

De oproep naar tederheid en liefde in het gezin gaat evenwel sterk gepaard met een duidelijke vingerwijzing naar die ouders die onvoorwaardelijke liefde gelijk schakelen met een wijze van opvoeden waarin aan kinderen alles toegelaten is. Sommige titels van artikels uit *Rosita*: goed nieuws voor de vrouw liegen er niet om: ‘Moeder was de oorzaak van Betty’s gemakzucht’ (3 januari 1966), ‘Martha wist moeder altijd te overhalen’ (15 februari 1966) en ‘Slechte eters worden niet geboren, maar gemaakt’ (22 maart 1966). Moeders moeten gevoelig en liefhebberend zijn, maar moeten dit combineren met hun rol van voorganger op het stichtend pad des levens. Zo eindigt het artikel ‘Lieve wildemannen’ uit *Ons Volk* van 24 april 1970 met de aanbeveling:

“Onze voorouders zegden, ‘Geen rozen zonder doornen’, en er zit waarheid in dit gezegde. Want er is meer moed nodig, om een snede broodworst na de maaltijd te weigeren, of het dragen van een slabbetje te eisen, dan toe te geven aan al deze gril- len, onder de naam van ik weet niet welk voorwendsel, dat op de eerste plaats dit van gemakzucht is.”

Een artikel uit *Mimosa* van 31 juli 1966 vat deze dualiteit mooi samen:

“Er zijn vele ouders, die werkelijk modern mogen heten in de goede zin van het woord, en die er toch niet voor terugdeinzen om waar nodig en wenselijk is, de tucht en orde in het gezin te bewaren. (...) En opvoeden vraagt wel op de eerste plaats liefde en begrip, maar tevens ook van tijd tot tijd een harde, corrigerende hand.”

Wanneer de liefdevolle, maar corrigerende opvoeding tenslotte tekort schiet, dient de hulp van een expert te worden ingeroepen. Deze expert komt in de meeste artikels over opvoeding bijzonder weinig aan bod. In die artikels waarin de rol van de expert (doorgaans de arts) wel aangehaald wordt, verschijnt die meestal als finaal redmiddel. Het artikel over 'Opvliegende karakters' uit *Ons Volk* van 5 mei 1966 eindigt met:

“Tracht aldus door voorzichtige vragen dag aan dag het kluwen van zijn angstgevoelens te ontwarren en ziet u na een tijd dat u er niet in slaagt hem daarvan te genezen, dan moet u de arts raadplegen, want de angst ondermijnt en verwoest en u mag die worm niet laten betijen.”

Veeleer was de arts een plaats toegedicht in een aparte, medische rubriek. In het *Rijk der Vrouw* bijvoorbeeld bestond er in deze periode de rubriek 'Wenken van dokter J.L.', waarin moeders in de mogelijke medische problemen van henzelf of van hun kinderen werden ingeleid.

Het 'te duchten kereltje' en de 'alerte ouder en leerkracht'

De publicatie van de DSM-III in 1980 markeert een nieuwe wending in de geschiedenis van de omgang met 'afwijkend' gedrag van onrustige kinderen. In deze editie van het diagnostisch handboek van de American Psychiatric Association wordt de stoornis hyperactiviteit beschreven met de naam 'attention-deficit disorder' met hyperactiviteit (ADDH), ADD zonder hyperactiviteit en ADD residual. De belangrijkste diagnostische criteria vormen impulsiviteit en concentratiestoornissen. In tussentijd suggereert een brede waaier aan psychopedagogisch onderzoek dat ADDH zowel biologische als sociale oorzaken (opvoeding en familiale invloeden) kan hebben (Jacobvits & Sroufe, 1987). De populariteit van dergelijke omgevingsgerichte theorieën over afwijkend kindergedrag is onlosmakelijk verbonden met een toenemende belangstelling voor en geloof in vragenlijsten als diagnostisch hulpmiddel en in de behandeling van hyperactiviteit door middel van trainingen in gedragsmanagement voor ouders en leerkrachten in combinatie met trainingen in sociale vaardigheden voor de probleemkinderen (Pieters, 2005). Gedragsmodificatie presenteert zich op die manier als een waardig alternatief voor medicatie en belooft soms zelfs effectiever dan Relatine te zijn in het verminderen van hyperactief gedrag en het bevorderen van leerprestaties. In 1987 komt er een herziene versie van de DSM-III op de markt, de DSM-III-R. Hierin wordt hyperactiviteit beschreven onder de naam zoals we die tegenwoordig nog steeds gebruiken, ADHD. De DSM-IV in 1994 en de DSM-IV-TR in 2000 bevestigen deze terminologie, zij het dat nieuwe striktere criteria worden ingevoerd met betrekking tot symptomatologie en ziektelast. In het wetenschappelijk onderzoek komt momenteel de nadruk steeds meer te liggen op neurobiologische en neuropsychologische verklaringsmodellen, wat

met een nieuwe belangstelling voor medicamenteuze behandelmethoden gepaard gaat (Pieters, 2005). Tegelijkertijd maken ook steeds meer alternatieve theorieën en ideeën opgang. Een van de meest populaire is de idee dat kinderen met ADHD ‘nieuwetijdskinderen’ zouden zijn, zeer gevoelige en intuïtieve kinderen die veel innerlijke wijsheid hebben en een sterke band met de natuur bezitten, wat hen soms paranormale gaven zou geven.⁵

Bij het begin van de jaren tachtig van de twintigste eeuw start het *Rijk der Vrouw* met wat aangekondigd wordt als een psychologische reeks ‘Ouders – Kinderen’. Deze reeks vervangt de rubriek ‘Kinderen’ en behandelt thema’s als bedwateren, duimzuigen, kinderen en de dood en gezond slaapgedrag van kinderen. In *Ons Volk* verdwijnt eind jaren zeventig de rubriek ‘Kinderen’. Voortaan wordt slechts sporadisch over opvoeding en kinderen bericht. Kort na het verdwijnen van de rubriek start een nieuwe reeks, getiteld ‘Vragen aan de psychiater’. In deze reeks staan allerlei mogelijke problemen en stoornissen van kinderen en jongeren centraal. In de introductie van de psychologische reeks in het *Rijk der Vrouw* lezen we: “Wie een kind wil leren kennen, moet zijn ontwikkeling op de voet volgen en als het ware naast hem voor de spiegel gaan staan. En hoe meer we het kind observeren, hoe meer we erdoor geboeid zullen raken, en hoe beter we ook ons zelf zullen leren kennen.”

Het adieu aan de kwajongen

Vanaf het midden van de jaren zeventig is het opmerkelijk hoe het probleemkind ook in de vrouwenmagazines en praktijktijdschriften voor leerkrachten zijn intrede doet. Beschouwingen en reportages over kinderen en het opvoeden van kinderen verschijnen in vergelijking met het voorgaande decennium steeds minder. Ze maken plaats voor artikels waarin gefocust wordt op probleemkinderen en op allerlei stoornissen en ontwikkelingsmoeilijkheden waarmee kinderen kunnen geconfronteerd worden. Illustratief hiervoor zijn titels als ‘Dikke kinderen worden dikke volwassenen’ (*Rijk der Vrouw* van 7 februari 1973), ‘Autistische kinderen’ (*Rijk der Vrouw* van 20 maart 1979) en een “Een tiran van een kind” (*Ons Volk*, 16 augustus 1983). In de beschrijving van kinderen verdwijnen metaforen en vergelijkingen die refereren aan de natuurlijke status van kinderen ten voordele van een medisch en psychologisch jargon over kinderen. Dit wordt treffend geïllustreerd in het artikel ‘Bestaan er nog kwajongen?’ uit het *Rijk der Vrouw* van 23 april 1975.

“Er bestaan geen kwajongens meer, wel probleemkinderen, die moeilijkheden hebben bij het opgroeien en beetje bij beetje de vaste grond onder hun voeten kwijtraken. Het is onze taak te ontdekken waarom zij zo onzeker zijn en wat wij kunnen doen om hen te helpen en te steunen.”

Naast 'probleemkinderen' maakt ook de term 'zorgenkinderen' opgang. In een artikel over moeilijk lerende kinderen in *De Opvoeder* van januari 1979 worden zij als volgt omschreven.

"In de meeste klassen bevinden er zich wel leerlingen die in feite niet 'dom' zijn, maar die niet presteren, die enigszins 'averechts' reageren in de omgang met anderen, kom laten we maar zeggen die niet 'normaal' zijn..."

Terwijl in de jaren tachtig heel regelmatig artikels verschijnen over kinderen met een mentale of fysieke handicap of over kinderen met spraak- en taalstoornissen, maar ook over bijvoorbeeld 'begaafde' kinderen, gaat naar hyperactiviteit bijzonder weinig aandacht uit. Tot begin jaren negentig verschijnt in het *Rijk der Vrouw* slechts één artikel over 'Kinderen, rusteloos als ze kunnen zijn' (31 oktober 1978). Het artikel spreekt over 'kinderen met psycho-motorische instabiliteit' en over 'kinderen met het hyper-kinetisch syndroom', zij het met enige schroom, want, zo geeft men aan, "voor de dokters heeft de term 'zenuwachtigheid' geen betekenis, geen definitie, geen medische implicatie". Oorzaken en remedies van het hyper-kinetisch syndroom worden hoofdzakelijk in de omgeving en het opvoedingsmilieu gesitueerd.

"Nadat we onderzocht hebben of er geen medische oorzaak is voor de 'zenuwachtigheid': stoornissen in de klierwerking, neus- of keelinfecties of andere ziekten, moeten we de zenuwachtigheid bij de kern aanpakken. De eerste twee remedies betreffen de ouders: 1) Doe aan zelfkritiek. Vraag u eens af of u zelf niet zenuwachtig bent, prikkelbaar, ongeduldig, (...) 2) Zorg voor een rustige sfeer. Bewaar uw goed humeur, dat is ongetwijfeld makkelijker gezegd dan gedaan, maar het is van het grootste belang."

Het artikel rept slechts in de marge over mogelijke medicatie, "lichte kalmerende middelen die onrust en zenuwachtigheid verminderen", maar blijft hier heel sceptisch over. De slotnoot van het artikel is bijgevolg heel optimistisch en allerminst alarmerend.

"Maak u echt niet te veel zorgen. Zelfs als de situatie op dit ogenblik moeilijk is, als de resultaten op school te wensen overlaten, denk erom dat een hyperactief kind net zo intelligent is als de anderen. Vaak neemt het leerstof erg vlug op en leert dus toch, ondanks zijn gebrek aan aandacht."

De sfeer lijkt om te slaan vanaf het ogenblik dat de term ADHD en de bijhorende behandeling met medicatie ingeburgerd raakt. Vanaf het begin van de jaren negentig verschijnen in de praktijktijdschriften regelmatig artikels over kinderen met ADHD. Uit deze beschrijvingen komt een beeld van het kind met ADHD naar voren dat gevaarlijk en bijzonder vervelend in omgang is. De aanhef van een artikel uit *Caleidoscoop* van maart 1995 luidt als volgt.

“Niettegenstaande de cryptische benaming (ADHD-syndroom) kent elke leerkracht het typetje wel waarover we het hebben. Het gaat om dat kereltje dat op school berucht is vanwege zijn hoogst ergerlijk gedrag. Zo eentje dat gedurig wriemelt en wrikkelt op zijn stoel tot hij onvermijdelijk op de grond belandt (...) Kortom, een kind dat zowel op school als thuis uitermate onhandelbaar is, dat zoveel van je energie opeist dat je zelf voortdurend op het randje van een zenuwinzinking balanciert.”

Deze persoonlijkheidsbeschrijvingen van kinderen met ADHD worden in heel wat artikels ondersteund aan de hand van cartoons. Hieruit blijkt opnieuw de moeilijke visualiseerbaarheid van ‘hyperactiviteit’. Aangezien het met een gewone foto nagenoeg onmogelijk is bovenstaande karakteristieken in beeld te brengen, valt men terug op cartoons waarin kinderen met ADHD afgebeeld worden met een pleister op de knie, hechtingen of een gebroken arm, en waarin de figuur van het kind als onrustzaaier bevestigd wordt.

REEDS BIJ DE AANMELDINGSKLACHT VERWOORDEN OUDERS KENMERKEN-
DE GEDRAGINGEN VAN HUN KIND: ZIT VOORTDUREND TE WIEBELEN,
HET WISSELT VOORTDUREND VAN ACTIVITEIT, HET HEEFT VAAK
KLEINE ONGELUKJES...

Uit: Caledoscoop van maart 1990, p. 30

‘Het is de bakker die zijn stiel moet kennen, zo niet laat hij het beter zo’

De manifeste invloed van psychologische en medische denkmodellen vanaf de tweede helft van de jaren zeventig vinden we niet alleen terug in de beeldvorming van kinderen, maar eveneens in het beeld van de ideale ouder en leer-

kracht dat op dat ogenblik ontstaat. Van de ouder en de leerkracht wordt voortaan verwacht zich bij zijn opvoedend doen en laten te inspireren door wat de arts en de psycholoog hem toefluisteren. Dit impliceert twee zaken. In de eerste plaats betekent dit dat zij voortaan bij de opvoeding van hun kinderen alert moeten zijn voor het advies van belangrijke derden. Ondersteund door artikels die bijvoorbeeld het belang aantonen van testen voor kinderen en van het bestaan van psycho-medisch-sociale centra, wordt ouders duidelijk gemaakt dat

“zij moeten weten dat een psycholoog alleen kan helpen als de ouders bereid zijn te aanvaarden wat hij zegt en vastbesloten zijn de raad die hij hun geeft op te volgen” (Rijk der Vrouw van 23 april 1975).

In tweede instantie stellen we vast hoe een verhoogde aanwezigheid van de psycholoog en de arts in de artikels bijdraagt tot een steeds verdergaande professionalisering van het opvoeden van kinderen. Het opvoeden van kinderen verkrijgt geleidelijk aan het statuut van een beroep, van iets dat men systematisch onder de knie moet leren krijgen. Opvoeden veronderstelt op die manier veel meer dan liefde en genegenheid. Het veronderstelt onder meer ook kennis over de ontwikkeling van kinderen en het voortdurend adequaat proberen inspelen op deze ontwikkeling. Het artikel ‘Is uw kind schoolrijp’ uit het *Rijk der Vrouw* van 19 augustus 1980 bijvoorbeeld leert ouders hoe ze kunnen nagaan of hun kleuter voldoende rijp is om de overstap naar het eerste leerjaar te maken. Een artikel over Guidance-centra van 28 november 1973 formuleert de volgende aanbeveling:

“Wij raden de ouders aan de gedragingen van hun kind van jongs af te observeren. Een kind dat niet kan spelen is een probleemkind. Een consultatie is dringend nodig. (...) Een kind dat andere kinderen bijt, moet absoluut verzorgd worden. Zijn agressiviteit zal niet vanzelf overgaan.”

Op andere momenten wordt deze gedachte iets plastischer uitgedrukt, maar de boodschap blijft dezelfde.

“Een kind opvoeden is als een brood bakken. Als je het te lang in de oven laat, is het aangebrand en wordt het ongenietbaar. Het is de bakker die zijn stiel moet kennen, zoniet laat hij het beter zo” (Rijk der Vrouw van 29 november 1972).

Beide elementen dragen bij tot de creatie van het beeld van de begeleidende ouder en leerkracht. Centraal staat voortaan de professionele ouder en leerkracht die zowel in formele als informele momenten diegene is die het kind begeleidt en stimuleert in zijn groei en ontwikkeling.

“Men moet de kinderen leren zichzelf te bedienen aan tafel. Men begint het beste met schotels met een gemakkelijke lading, als puree of een stijf sausje. Aanvan-

kelijk zal er nog wel eens een weerspanning erwte naast het bord springen, maar alles komt vlug in orde en u zult merken dat de maaltijden nu meer harmonisch verlopen. Het is een uitstekende handigheids oefening” (Rijk der Vrouw van 20 september 1972).

Visueel wordt dit beeld van de ouder-kind-relatie ondersteund door tal van foto's waarbij de ouder – doorgaans de moeder – van op een zekere afstand de rol van observerende en corrigerende instantie op zich neemt.

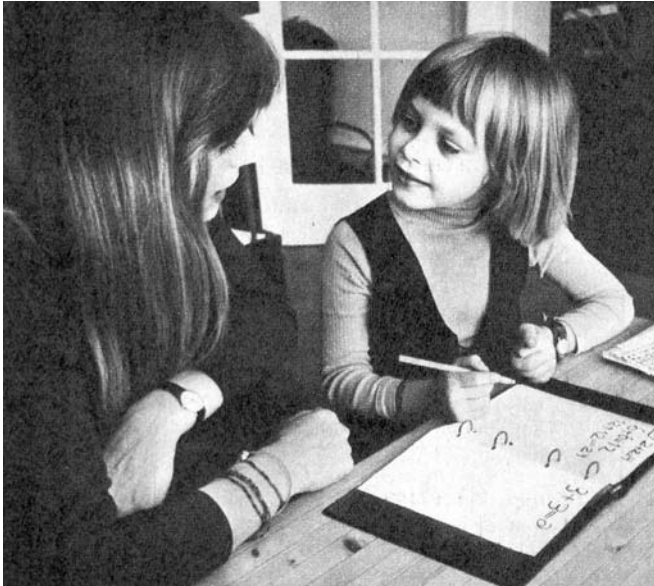

Foto uit het Rijk der Vrouw van 12 januari 1972

Discussie en conclusie

Er is de voorbije jaren al herhaaldelijk over een toenemende en hernieuwde medicalisering van de leefwereld van kinderen gerapporteerd.⁶ Medicalisering slaat daarbij doorgaans op het proces waarbij bepaalde problemen quasi uitsluitend als een medisch fenomeen worden begrepen en behandeld. Dit uit zich onder meer in het definiëren van het probleem op basis van een medisch begrippenkader, het benaderen van diegene die met het probleem te kampen heeft als een patiënt of noodlijdende en het formuleren van een gepast antwoord op het probleem in termen van een sterk medisch ingevulde behandeling of interventie. Een van de meest opvallende en tegelijkertijd meest controversiële aspecten binnen de actuele discussies over de medicalisering van de leefwereld van kinderen is het sterk toegenomen gebruik van psychofarmaca door kinderen. Deze toename van gebruik is op diverse terreinen bestudeerd, maar springt het meest

in het oog wanneer het gaat om het voorschrijven van psychofarmaca aan kinderen bij wie Attention Deficit (Hyperactivity) Disorder is vastgesteld. Het gaat dan in de eerste plaats om neurostimulerende middelen zoals methylfenidaat, dat onder verschillende merknamen aan de man wordt gebracht en waarvan Rilatine (Ritalin) de meest voorkomende en bekendste is. De cijfers omtrent het gebruik van deze psychofarmaca verschillen van land tot land, maar weerspiegelen overal dezelfde trend: sedert het begin van de jaren negentig van de twintigste eeuw zijn steeds meer kinderen met ADHD medicatie gaan nemen en dat aantal neemt op korte tijd stelselmatig toe (Prout, 2005). In Vlaanderen bijvoorbeeld blijkt dat twee procent van de kinderen uit de basisschool dagelijks medicijnen slikt om zijn hyperactiviteit onder controle te houden. In vergelijking met zes jaar geleden is dat een verviervoudiging.⁷

Over medicalisering en ADHD is al bijzonder veel geschreven. Twee thema's zijn in het kader van dit artikel het vermelden waard. Vooreerst heeft onderzoek plaatsgevonden naar het schuldgevoel bij ouders – en vooral moeders – ten gevolge van het innemen van Rilatine door hun zoon of dochter met ADHD. Het medicaliseren van probleemgedrag bij kinderen zou tot een verminderen of zelfs verdwijnen van schuld bij de ouders van het kind leiden. Voor de diagnose van ADHD en de daarop volgende medicatie bij hun kinderen spreekt Singh over 'the phenomenon of mother blame' (Singh, 2004, p. 1195). Moeders voelen zich inadequaat en schuldig omdat ze de problemen met hun kinderen niet kunnen oplossen, omdat ze zich (deels) verantwoordelijk voelen voor deze problemen, omdat ze geen goede band meer hebben met hun kind en omdat ze hun woede en het gedrag van hun kind vaak niet onder controle krijgen. Na het starten van een behandeling met medicatie zouden deze schuldgevoelens grotendeels verdwijnen. Door de diagnose worden het gedrag en de problemen van het kind als een dysfunctie van de hersenen geduid (brain blame). "Mothers' personal interests in the improved behavior of sons are obscured – and replaced – with a narrative of behavior in which the brain is the main and isolated actor" (Singh, 2004, p. 1204). Ten tweede dient opgemerkt dat het onderzoek naar de begripsgeschiedenis van 'hyperactiviteit' nog volop in zijn kinderschoenen staat. Een interessante aanzet vormt het werk van Brancaccio (Brancaccio, 2000). De aandacht gaat daarbij vooral uit naar de schoolhervormingen in Europa en de Verenigde Staten op het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De leidende hypothese daarbij luidt dat veranderingen in de manier van lesgeven de creatie van een steeds groter wordende groep 'unruly children' in de hand werkte (Brancaccio, 2000, p. 172).

Door in onze begripsgeschiedenis kindzijn vanuit een expliciet relationele benadering te analyseren, hebben wij proberen aantonen hoe belangrijk het is het beeld van het 'hyperactieve' kind steeds tegen de achtergrond van zijn omgeving te bekijken. Er bestaat geen beeld van het 'hyperactieve' kind zonder dat er ook een corresponderend beeld van de zorgende volwassene bestaat. We hebben aangetoond hoe deze beelden in de loop van de voorbije decennia

grondige wijzigingen hebben doorgemaakt. De overgang van begrippen als het ‘ongedurige’ kind naar het kind met ADHD én de veranderende klemtoon naar de expert-opvoeder die in medicatie voor zijn kind een belangrijke ‘compagnon de route’ vindt, fungeren hier als illustraties *par excellence* van wat in de literatuur de *Entzauberung* van opvoeding is genoemd (Dekker, 2000).⁸ Voorbij de vreugde of het verdriet van dit verlies, ligt de vaststelling dat de hele discussie rond ‘hyperactiviteit’ en de toenemende medicalisering ervan de culturele geladenheid van zowel ‘afwijkend lichamelijk gedrag’ als van ‘goed ouderschap’ op de achtergrond plaatst.

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld E. Burman, *Deconstructing Developmental Psychology* (London & New York: Routledge, 1994); G.S. Cannella, *Deconstructing Early Childhood Education: social justice and revolution* (New York: Peter Lang, 1997); M.N. Bloch & T.S. Popkewitz, ‘Constructing the Parent, Teacher, and Child: Discourses of Development’, in L.D. Soto (ed.), *The Politics of Early Childhood Education* (New York: Peter Lang, 2000), 7-32.
- 2 Zie bijvoorbeeld C. Shilling, *The Body in Culture, Technology and Society* (London: Sage Publications, 2004); K. Cregan, *The Sociology of the Body. Mapping the Abstraction of Embodiment* (London: Sage Publications, 2006).
- 3 In de Koninklijke Bibliotheek te Brussel worden alle Belgische publicaties die verschenen zijn na 1965 systematisch bewaard. Ik wil bij deze dr. Dirk Leyder, medewerker aan de Koninklijke Bibliotheek, danken voor de hulp bij het wegwijs raken in dit omvangrijke archief.
- 4 Didaktief is een praktijktijdschrift uit Nederland dat evenwel door heel wat Vlaamse leerkrachten druk gelezen wordt.
- 5 Zie bijvoorbeeld <http://www.indigochild.com>
- 6 Zie bijvoorbeeld P. Conrad, ‘Medicalization and social control’, *Annual Review of Sociology*, 18 (1992), 209-232; C. Malacrida, ‘Medicalization, ambivalente and social control: mothers’ descriptions of educators and ADD/ADHD’, *Health* 8/1 (2004), 61-80; T. Pieters, ‘Een eeuw omgang met “moeilijk en druk gedrag”’, *Signaal* 14/4 (2005), 12-27.
- 7 De Standaard, 1 april 2006

Literatuurlijst

- Alanen, L. (2000). Visions of a social theory of childhood. *Childhood* 7/4, 493-505.
- Alanen, L. (2001). Childhood as Generational Condition: towards a relationele theory of childhood. *Research in Childhood. Sociology, Culture and History. A collection of Papers*. Denmark: University of South Denmark Press, 11-29.
- Brancaccio, M.T. (2000). Educational hyperactivity: the historical emergence of a concept. *Intercultural Education* 11/2, 165-177.
- Burrows, L. & Wright, J. (2004). The discursive production of childhood, identity and health. J. Evans, B. Davies & J. Wright (eds.), *Body Knowledge and Control: Studies in the Sociology of Education and Physical Culture*. London: Routledge, 83-95.
- Dekker, J.J.H. (2000). The Century of the Child revisited. *The International Journal of Children's Rights*, 8, 133-150.
- Honig, M.S. (1999). *Entwurf einer Theorie der Kindheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Jacobvits, D. & Sroufe, L.A. (1987). The Early Caregiver-Child Relationship and Attention-Deficit Disorder with Hyperactivity in Kindergarten: A Prospective Study. *Child Development*, 58, 1488-1495.
- Kessler, J.W. (1980) History of minimal brain dysfunction. H.E. Rie & D.D. Rie (eds), *Handbook of minimal brain dysfunction: a critical review*. New York: Wiley and Sons, 18-51.
- Mayall, B. (2002). *Towards a Sociology for Childhood. Thinking from children's lives*. Buckingham & Philadelphia: Open University Press.
- Pieters, T. (2005). Een eeuw omgang met 'moeilijk en druk gedrag'. *Signaal*, 14/4, 12-27.
- Prout, A. (2005). *The Future of Childhood*. London & New York: RoutledgeFalmer.
- Sandberg, S. (2002). *Hyperactivity and attention disorders of childhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Singh, I. (2004). Doing their jobs: mothering with Ritalin in a culture of mother-blame. *Social Science & Medicine* 59, 1193-1205.
- Strauss, A.A. & Lehtinen, L.E. (1947). *Psychopathology and education of the brain-injured child*. New York: Grune & Stratton.